

Wojciech Świątkiewicz, *Tradycja i wybór. Socjologiczne studium religijności na Górnym Śląsku*. Katowice–Wrocław 1997, s. 240.

Górny Śląsk jest regionem Europy o bogatych tradycjach kulturowych łączących w sobie wpływy kultury polskiej, niemieckiej, czeskiej i morawskiej. Burzliwe są dzieje jego przynależności państwowej i powiązanych z nią stosunków narodowościowych. Zmienne są też granice terytorium w ciągu wieków poszerzające lub zawężające górnośląskie posiadanie. Także historia przynależności kościelnej tych ziem uwikłana jest w ogólnoeuropejskie procesy narodzin protestantyzmu i katolickiej reakcji.

Na współczesnym obliczu Górnego Śląska dominujące piętno wywarły przemiany rozpoczynające się w wieku XIX, kiedy region ten stał się jednym z europejskich filarów postępu cywilizacyjnego, któremu towarzyszyła gwałtowna industrializacja i urbanizacja, rozwój oświaty i kultury, umocnienie struktur Kościoła, ale również wzrost konfliktów na tle etnicznym, procesy patologii społecznej i rozpoczynająca się degradacja środowiska naturalnego. Także dzieje polityczne Górnego Śląska w XX wieku współdecydują o kształcie jego współczesnych problemów społecznych.

Jak podkreśla W. Świątkiewicz, chrześcijaństwo wpisane jest w dzieje Górnego Śląska we wszystkich wymienionych tu aspektach jego losów. Zarówno w naukowych analizach, jak i potocznych wyobrażeniach i opisach religijność jest łączona ze śląskością jako cechą charakteryzującą etos miejscowej ludności i jej system wartości. Przede wszystkim odnosi się to do dominującej na Górnym Śląsku religii katolickiej. Należy wskazać, że ten złożony problem w literaturze marksistowskiej był zawsze traktowany w negatywnych kategoriach.

We współczesnej literaturze socjologicznej, także w nazewnictwie stosowanym w publicystyce, w polityce i w języku potocznym często wprowadza się rozróżnienie na Śląsk Górny obejmujący terytorium skupione wokół Katowic, Śląsk Opolski, który pozostawał do 1945 roku w Niemczech, skupiony wokół Opola oraz Śląsk Cieszyński z centrum kulturalnym jaki tworzy miasto Cieszyn. Każdy z tych regionów ma swoją odrębną historię kształtującą specyfikę stosunków kulturalnych, w tym także, religijnych. Obecnie te trzy regiony należą do trzech różnych jednostek administracji państwowej, jaką stanowią województwa.

Na mocy bulli papieża Jana Pawła II *Totus tuus Poloniae populus* z 25 marca 1992 roku powołana została metropolia katowicka, która obok archidiecezji katowickiej i opolskiej obejmuje także nowo utworzoną diecezję gliwicką. Stolicą metropolii zostały Katowice. Jest ona często nazywana

zamiennie metropolią górnośląską. W jej skład nie weszły tereny Śląska Cieszyńskiego, które należą do utworzonej w roku 1992 diecezji bielsko-żywieckiej, włączonej do metropolii krakowskiej. Metropolia katowicka obejmuje więc większą część Górnego Śląska w jego historycznych granicach, które tworzą terytorium w sensie kulturowym będącym w kręgu historycznego oddziaływania niemieckiego.

To skrótowe z konieczności przedstawienie losów Górnego Śląska jest potrzebne aby określić, jaki obszar kulturowy jest charakteryzowany w książce prof. W. Świątkiewicza. Jest to, jak już wynika z jej tytułu i kompetencji autora, praca socjologiczna, a więc stosująca metodę socjologiczną jako metodę analizy i interpretacji danych oraz socjologiczne techniki badawcze jako źródła wiedzy o badanych zjawiskach i procesach. Religijność na Górnym Śląsku, jako przedmiot systematycznej refleksji socjologicznej, ugruntowanej w badaniach empirycznych nie ma zbyt długiej historii, ani rozległej literatury. Częściowo jest to spowodowane samym rozwojem socjologii, jako dyscypliny naukowej i jej instytucjonalizacją, a przede wszystkim warunkami społeczno-politycznymi, w jakich socjologia funkcjonowała w Polsce w okresie totalitarnym. Nie oznacza to, że nie ma badań empirycznych, a jedynie tyle, że jest ich zbyt mało, w stosunku do wagi i znaczenia jakie religijność i Kościół posiadają w życiu społeczno-kulturowym Górnego Śląska. Zresztą w ostatnich latach badań socjologicznych nad religijnością przybywa.

Książka W. Świątkiewicza jest rezultatem studiów prowadzonych nad różnymi aspektami górnośląskiej religijności. Autor wykorzystał literaturę przedmiotu nie tylko ściśle socjologiczną ale również historyczną i teologiczną aby ukazać specyfikę religijności na Górnym Śląsku w szerszej perspektywie socjologicznej. Stanowi to niewątpliwą zaletę książki. Materiały empiryczne stanowiące podstawę analiz teoretycznych są oparte na badaniach Autora i analizie wtórnej wyników empirycznych badań socjologicznych prowadzonych przez innych autorów nad kulturowymi wzorami religijności na Górnym Śląsku. Pojęcie Górnego Śląska wpisane w tytuł książki bliskie jest obecnemu terytorium katowickiej prowincji kościelnej. Łatwiej o pełniejszą identyfikację z tak rozumianym terytorium gdy idzie o analizy odnoszące się do okresów wcześniejszych i bazujące na materiałach historycznych. W stosunku do charakterystyki teraźniejszości większym problemem staje się brak odpowiednio zaprojektowanych badań socjologicznych intencjonalnie obejmujących cały interesujący nas obszar kulturowy. Pewnym przyczynkiem takich badań jest przedstawiona w rozdziale piątym opracowana przez Autora mapa wzorów religijności uwzględniająca podział na dekanaty należące do wszystkich trzech diecezji tworzących górnośląską metropolię.

Książka składa się z sześciu rozdziałów.

W rozdziale pierwszym noszącym tytuł: *Religia jako kategoria kultury* przedstawione są teoretyczne ramy w jakich autor analizuje problematykę religijności. Rozdział ten zawiera systematyzację i wyjaśnienie podstawowo-

wych pojęć socjologicznych służących do opisywania religijności jako faktu społeczno-kulturowego.

Ujmowanie religii w kategoriach kultury nie oznacza redukowaniem religii do sfery socjologicznej – pisze W. Świątkiewicz. Akcentuje natomiast fakt, iż w swoim odniesieniu do świata jest ona uwikłana w procesy społeczne; że między religią i kulturą istnieją dialektyczne napięcia. Z jednej bowiem strony kultura ma swoje źródło i umocowanie w religii, z drugiej – obecność wartości religijnych we wzorach życia społecznego dokonuje się w kategoriach kultury i poprzez kulturę. Radykalnym wyrazem tej zależności pozostaje zawsze sytuacja inkorporacji „nowej religii”, która aby przekształcić się w strukturę subiektywnej świadomości „nawróconych” musi wpisać się w świat kultury tej społeczności. W przeciwnym wypadku pozostanie religią „obcych”. Rzeczywista obecność wartości religijnych w życiu społecznym jest od kultury uzależniona, tzn. uzależniona jest przede wszystkim od złożonych mechanizmów procesów socjalizacji pierwotnej i wtórnej gwarantujących ciągłość i tożsamość kultury. Dodać jednak należy, że uzależnienie to, w najgłębszych swych wymiarach, jest również osadzone w autonomii i wolności człowieka, co dopuszcza także możliwość rezygnacji z poszukiwań religijnych uzasadnień oczywistości i naturalności społecznego świata. Człowiek może zrezygnować z poszukiwań religijnych odniesień swego życia. Aktualizacja religii w życiu społecznym dokonuje się w ramach struktur społecznych, nazywanych przez Petera Bergera „strukturami receptywnymi”, w obrębie których kolejne generacje ludzi podlegają socjalizacji w taki sposób, że otaczający ich świat kultury i przyrody staje się ich nie budzącą wątpliwości naturalną rzeczywistością. Jest uważany za rzeczywistość uwierzytelnioną i ustabilizowaną wielopokoleniową tradycją.

Przedmiotem badań socjologicznych jest zjawisko religijności, którą Autor określa jako stopień i jakość uczestnictwa poszczególnych ludzi i grup społecznych w zinstytucjonalizowanym systemie religijności wraz z konsekwencjami wyrażającymi się w postawach i działaniach w różnych sferach życia społecznego. Religijność wyraża się w postawie człowieka wobec zinstytucjonalizowanych wartości, norm i symboli, które jednostki przeżywają wspólnie jako religijne. Składają się na nią także praktyki i normy, które instytucja religijna przedstawia jako wiążące i które człowiek religijny osobiście uważa za wiążące. Religijność przejawia się zatem w wierze, przeżyciu i działaniu.

Jak zauważa Autor na ogół socjologiczne badania nad religijnością mieszczą się w ramach zjawiska tzw. religijności kościelnej, którą określa się jako rezultat zorientowanych instytucjonalnie procesów socjalizacji w środowisku rodzinnym, w ramach katechezy dzieci i młodzieży, liturgii, kazań, katechizacji dorosłych. Religijność jest bardziej dostępna badaniom empirycznym, gdy urzeczywistnia się w ramach instytucji kościelnych, między innymi dlatego, że wówczas łatwiej jest ustalić, w jakim zakresie badane jednostki czy grupy społeczne są religijne spełniając szeroko rozumiane oczekiwania Kościoła, także te oczekiwania, które odnoszą się to tzw. konse-

kwencyjnego wymiaru religijności przejawiającego się przede wszystkim w postawach moralnych i innego typu zachowaniach w sferze życia społecznego.

Rozdział drugi zatytułowany *Wartości religijne w tradycji Górnego Śląska* ukazuje znaczenie wartości religijnych dla kształtowania się tradycyjnych wzorów kulturowych Górnego Śląska. Jest to socjologiczna synteza dotychczasowych studiów socjologicznych i historycznych nad rolą religijności w tradycji kulturowej regionu. Autor sięga zwłaszcza do danych charakteryzujących procesy społeczno-kulturowe jakie miały miejsce na Górnym Śląsku na przełomie XIX i XX wieku. Znaczenie społeczne wartości religijnych wówczas wzrastało, ponieważ Kościół, zwłaszcza katolicki zaangażował się w kształtowanie, umacnianie i obronę chrześcijańskiej wizji ładu społecznego budowanego na spójności i trwałości rodziny. Na skutek panującej sytuacji politycznej, zwłaszcza w związku z ogłoszonym przez władze pruskie w drugiej połowie XIX wieku kulturkampfem skierowanym zarówno przeciw religii katolickiej, jak i polskiej kulturze ludowej Kościół stał się także instytucją wspierającą dążenia do zachowania odrębności polskiej kultury narodowej przeciwstawiając się tym samym dążeniom germanizacyjnym władz państwowych. Organizacja kościelna poprzez podział parafii dostosowany do rozwoju osadnictwa miejskiego odegrała ważną rolę w umacnianiu koncentrycznego układu struktur społecznych. Wszystkie te czynniki sprzyjały bardzo silnej identyfikacji ludności śląskiej z religią i Kościołem, której wyrazem jest charakteryzowana w ostatnim punkcie tego rozdziału „świadomość kościelna”, jako swoisty fakt społeczno-kulturowy o zabarwieniu religijnym. Dotąd ten swoisty fenomen dotyczący Górnego Śląska był pomniejszany lub wręcz pomijany przez marksistów, m.in. przez K. Popiołka, J. Kantykę i H. Rechowicza. Tymczasem w wyniku znamiennej identyfikacji ludności z religią katolicką i Kościołem doszło do powstania w Piekarach głównego ośrodka katolicyzmu społecznego na Śląsku. W wyniku teoretycznych i praktycznych działań właściwych katolicyzmowi społecznemu udało się zachować tożsamość katolicką i polską ludności tego regionu.

Bardzo obszerny jest rozdział trzeci zatytułowany *Spółeczny kontekst religijności współczesnej*. Jest to szeroko zakrojona analiza czynników współczesnych, które modelują przemiany wzorów religijności. Rozdział składa się kolejno z pięciu punktów. Najpierw charakteryzowane są uwarunkowania społeczno-przestrzenne mające wpływ na wzory kulturowe śląskiej religijności związane zwłaszcza ze specyfiką osadnictwa miejskiego.

Drugi punkt dotyczy analizy czynników rodzinnych. Podkreśla się tu rolę i znaczenie rodziny w między pokoleniowym przekazie wzorów religijności. Jedną z cech specyficznych tradycyjnej kultury Górnego Śląska jest bowiem silne zorientowanie na rodzinę jako wartość społeczną i jej powiązanie z religijnością. W punkcie trzecim przedstawiony jest kontekst polityczny jaki towarzyszył przemianom religijności śląskiej po II wojnie światowej. Marksistowska ideologia leżąca u podstaw polityki państwa zmierzała do wyeliminowania Kościoła z życia publicznego a religii z mentalności spo-

łecznej. Oznaczała ona również odrzucenie śląskich tradycji kulturowych. Charakterystyka zmagania tradycyjnej religijności z totalitarnym systemem politycznym a także jej przeobrażenia w warunkach zmian politycznych jakie mają miejsce w Polsce po roku 1989 jest głównym tematem tego punktu.

W punkcie czwartym ukazana jest panorama współczesnych przeobrażeń kulturowych, jakie mają wpływ na miejsce i znaczenie religijności w życiu współczesnym. W tym kontekście charakteryzowane są procesy sekularyzacji laicyzacji. Ostatni punkt tego rozdziału W. Świątkiewicz poświęcił analizie instytucjonalnego i materialnego kontekstu wzorów współczesnej religijności. Przyjmuje się tezę, że nie są to czynniki bezpośrednio wpływające na poziom religijności ale stwarzają one warunki dla rozwoju lub ograniczania praktyk religijnych i ich społeczno-integracyjnych funkcji.

Rozdział czwarty nosi tytuł *Autoidentyfikacje i postawy religijne* i jest oparty na socjologicznych badaniach empirycznych dotyczących wzorów uczestnictwa w praktykach religijnych. Obejmuje on trzy części. W pierwszej są omawiane wyniki badań nad deklaracjami przynależności kościelnej. Druga część zawiera charakterystykę postaw wobec doktryny religijnej, a trzecia część przedstawia wyniki badań nad najbardziej kontrowersyjną dziedziną relacji między wartościami religijnymi a życiem społecznym, jaką jest sfera moralności rodzinnej. We wnioskach wskazuje się na to, że trwanie w przynależności kościelnej wiąże się z selektywnym stosunkiem wobec treści religijnej doktryny oraz z ograniczonym uznaniem wobec inspirowanej zasadami religijnymi moralności rodzinnej. Nie można mówić – w odniesieniu do polskich i śląskich realiów, zauważa Autor – o odrzuceniu religii i kościelności ale o zmniejszającym się zasięgu oddziaływania tradycyjnego modelu religijności. Dla pewnej części społeczeństwa religijne tradycje przekazywane w rodzinnym wychowaniu są właśnie „tradycją samą” odkurzana na okoliczność świąt i innych uroczystości i jako świąteczny czyli nie powszedni depozyt traktowane.

Również rozdział piąty noszący tytuł *Partycypacja w kościelności* jest oparty o empiryczne badania socjologiczne prowadzone na Górnym Śląsku. W pierwszej części tego rozdziału charakteryzowane są praktyki religijne w podziale na praktyki jednorazowe i wielorazowe oraz codzienne i świąteczne. Druga część jest analizą mapy wzorów praktyk religijnych w przestrzeni Górnego Śląska wyznaczonej granicami metropolii katowickiej. W sferze praktyk religijnych Górny Śląsk zajmuje jedno z wyżej notowanych miejsc w skali kraju. Pozycja ta jest tym mocniejsza jeśli uwzględnić stopień zurbanizowania i industrializacji regionu, czyli czynniki, które zwyczajowo łączy się z osłabieniem aktywności religijnej. Wystarczy nadmienić, że ponad połowa mieszkańców uczestniczy w niedzielnych nabożeństwach, a odsetek afiliacji kościelnej przekracza 95%.

Ostatni rozdział, który stanowi również zakończenie pracy W. Świątkiewicz zatytułował *Wobec przyszłości*. Zawiera on rekapitulację przedstawionych w książce wniosków szczegółowych i uogólnień. Jest też zawarta w nim próba uzasadnienia tezy, że w przemianach religijności ujmowanych

jako wzorów społeczno-kulturowych ma miejsce zachowanie podstawowego kanonu tradycji przy równoczesnym silnym akcentowaniu motywów wyboru indywidualnych form życia religijnego, co wyraża się między innymi poprzez wzrost świadomości religijnej i poczucia przynależności do instytucji i wspólnot religijnych. Procesom tym towarzyszy osłabienie katolicyzmu masowego i ograniczenie funkcji ekstensywnej Kościoła.

W kontekście przedstawionych w książce charakterystyk społeczno-kulturowych uwarunkowań wzorów religijności, ukazanych kierunków ich przeobrażeń i ocen Autor sformułował następujący problem: jak w „chrześcijaństwo z tradycji”, które wciąż stanowi na Górnym Śląsku realną postać życia społeczno-religijnego wpisać „chrześcijaństwo z wyboru”, które będąc ważnym tworzycem współczesności, wydaje się stanowić jedyną perspektywę przyszłości.

Szansą na przyszłość jest – zdaniem W. Świątkiewicza – właśnie tradycja społeczno-integracyjnych funkcji praktyk religijnych na taką skalę nieznaną w innych regionach kraju;

– nawiązującego do zasad katolicyzmu społecznego zaangażowania społecznego duchownych i świeckich oraz ich instytucjonalnego zorganizowania w postaci stowarzyszeń, inicjatyw kulturalnych i oświatowych, wydawniczych, dobroczynnych;

– silnej pozycji rodziny nie rezygnującej ze swoich funkcji socjalizacji religijnej, nawet wówczas, gdy – w skrajnych przypadkach – staje się ona jedynie nieudolną próbą „kontroli ukościelnienia”, kierowaną bardziej pod adresem kościelności dzieci niż dorosłych członków rodziny;

– odradzającej się świadomości górnośląskiej przynależności regionalnej, odwołującej się do bogatych wzorców świadomości kościelnej;

– wciąż silnie obecnej pobożności indywidualnej, ujawniającej się w stylach życia codziennego, przy okazji świąt i podczas pielgrzymek;

– relatywnie wysokich, jak na poziom industrializacji i urbanizacji regionu wskaźników podstawowych praktyk religijnych;

– nieobojętna jest też – ujawniająca się w wynikach wyborów samorządowych, sejmowych czy prezydenckich – pewna trwałość świadomości politycznej owocująca ograniczoną aprobatą orientacji antyreligijnych i antykościelnych.

W. Świątkiewicz sformułował tezę, że socjologiczna rzeczywistość wiary religijnej wymaga jej zdecydowanej obecności w kulturze, w moralności życia codziennego, pracowniczego i rodzinnego, w tworzeniu sprawiedliwego ładu społecznego, budowaniu więzi międzyludzkich, wspomaganie demokratyzacji życia publicznego, wspieraniu inicjatyw kulturalnych i oświatowych, w modelowaniu miejskiego stylu życia.

Górny Śląsk jest zatem nadal interesującym socjologicznie obszarem kulturowym, w którym tradycja silnie splata się ze współczesnością, a religijność nie przestała być tworzycem dokonujących się tu przeobrażeń kulturowych i cywilizacyjnych.

Może więcej należałoby napisać na temat wkładu kościołów reformowanych w kulturę religijną Górnego Śląska, zarówno w aspekcie historycznym jak i współczesnym. Można by niewątpliwie mnożyć jeszcze podobne spostrzeżenia, które w sumie nie układają się jednak w żaden system zastrzeżeń. Wzięte razem świadczą raczej o bardzo dobrze przeprowadzonych badaniach i świetnie wykonanej pracy

Dalszym uzupełnieniem studiów W. Świątkiewicza mogą być przecież przygotowywane obecnie przez Instytut „Opinia” pod kierunkiem prof. W. Zdaniewicza badania nad życiem religijno-społecznym w diecezji katowickiej. Takich badań na próbie reprezentacyjnej mieszkańców archidiecezji dotąd nie było. W. Świątkiewicz należy do grona autorów i wykonawców tego projektu badawczego. Można się więc spodziewać, że w niedalekim czasie powstanie kolejne kompetentnie napisane opracowanie socjologiczne dotyczące roli religii i religijności we współczesnym życiu Górnego Śląska. Wciąż brakuje podobnych badań prowadzonych w skali całego regionu Górnego Śląska, które wykraczają nie tylko poza granice archidiecezji katowickiej ale i metropolii górnośląskiej. Zechciałby zatem prof. W. Świątkiewicz podjąć się starań o przygotowanie komplementarnego i wieloaspektowego projektu badawczego z zakresu uprawianej dziedziny naukowej, w której jest przecież ekspertem.

Trzeba więc jeszcze raz podkreślić, że problematyka naukowa w pionierskiej dla środowiska polskiego książce W. Świątkiewicza została zaprezentowana i zrealizowana w sposób kompetentny. Imponuje licząca około 360 pozycji bibliografia. W sposób doskonały wykonane zostały przypisy, które w większości nie tylko odsyłają do konkretnego źródła, ale wnoszą wiele nowych rozwinięć, bądź precyzacji czy wyjaśnień. Również rzadko spotyka się opracowania z dziedziny socjologii religijności wykorzystujące tak biegłą znajomość teologii oraz historii. Dlatego syntezujące opracowanie problematyki religijności na Górnym Śląsku prof. W. Świątkiewicza z pewnością spotka się z żywym zainteresowaniem nie tylko naukowców ale i znacznie szerszego grona czytelników.

Ks. Janusz Wycisło